

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Підручник

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора,
академіка НАПрН України О. М. Бандурки

*Рекомендовано Вченою радою
Харківського національного університету
внутрішніх справ*

Харків 2018

Авторський колектив:

Бандурка О. М. (д-р юрид. наук, проф.) – загальне редагування, передмова, розділ 1 (підрозділ 1.1); **Головко О. М.** (д-р юрид. наук, проф.) – розділи 1 (підрозділи 1.2, 1.3), 2, 3; **Передерій О. С.** (канд. юрид. наук, доц.) – розділ 4; **Слинько Д. В.** (канд. юрид. наук, доц.) – розділи 5, 6, 16; розділи 12, 14, 17 (спільно з Л. І. Каленіченко), 20 (спільно з І. М. Погрібним); **Погрібний І. М.** (канд. юрид. наук, доц.) – розділи 10, 15, 24; розділи 7 (спільно з М. Ю. Бурдіним), 11 (спільно з Ю. А. Холодом), 20 (спільно з Д. В. Слиньком), 23 (спільно з О. В. Волошенюком); **Кріцак І. В.** (канд. юрид. наук) – розділ 8; **Шульга А. М.** (д-р юрид. наук, доц.) – розділи 9, 18, 19; розділ 21 (спільно з О. В. Брусаковою); **Мураховська Т. Є.** (канд. юрид. наук) – розділ 13; **Волошенюк О. В.** (канд. юрид. наук, доц.) – розділи 25, 26; розділи 22 (спільно з Ю. Ю. Пайдою), 23 (спільно з І. М. Погрібним); **Бурдін М. Ю.** (д-р юрид. наук, проф.) – розділ 7 (спільно з І. М. Погрібним); **Холод Ю. А.** (канд. юрид. наук, доц.) – розділ 11 (спільно з І. М. Погрібним), глосарій (спільно з А. С. Тяпкіним); **Каленіченко Л. І.** (канд. юрид. наук, доц.) – розділи 12, 14, 17 (спільно з Д. В. Слиньком); **Брусакова О. В.** (канд. філос. наук) – розділ 21 (спільно з А. М. Шульгою); **Пайда Ю. Ю.** (канд. юрид. наук) – розділ 22 (спільно з О. В. Волошенюком); **Тяпкін А. С.** – глосарій (спільно з Ю. А. Холодом)

Рецензенти:

Кириченко Володимир Євгенійович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри загальноправових дисциплін факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ;

Куракін Олександр Миколайович, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;

Серьогін Віталій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

*Рекомендовано Вченою радою Харківського національного університету
внутрішніх справ для використання в освітньому процесі
(протокол № 8 від 30.08.2017)*

© Авторський колектив, 2018

© Бандурка О. М., загальне редагування,
передмова, 2018

ISBN 978-966-610-237-2

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2018

ПЕРЕДМОВА

Підручник «Теорія держави і права» підготовлено відповідно до курсу навчальної дисципліни, яка викладається в усіх закладах вищої освіти юридичного профілю.

Теорія держави і права – це базова фундаментальна юридична наука, яка вивчає загальні питання виникнення, становлення розвитку і функціонування держави і права.

Серед юридичних наук теорія держави і права має особливе навчально-наукове значення, оскільки вона на відміну від історико-правових наук не вивчає державу і право в історичному ракурсі та хронологічній послідовності, а займає центрове місце серед інших юридичних наук, вивчаючи загальні закономірності державотворення і права.

Теорія держави і права – узагальнююча наука, оскільки для інших галузей правознавства (кримінального, цивільного, адміністративного, трудового, господарського галузей права та інших) вона має керівні, координаційні та основоположні начала.

Теорія держави і права вивчає форму та механізм держави, функції держави, державу як організацію влади в суспільстві, ознаки громадянського суспільства, сутність права, форму права, систему права, правові відносини, суб'єктивні права, зміст і поняття правопорушення, застосування норм права, механізм правового регулювання.

Теорія держави і права є системною наукою, що дає можливість розглядати державу і право в нерозривній єдності, виходячи з того, що держава в цілому (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, судові і правоохоронні органи, інститути права тощо) та юридична наука є складовими системи держави і права. Без урахування системного зв'язку та взаємообумовленості правових основ держави і правового регулювання її діяльності уявлення про теорію держави і права як науку буде неповним і недостовірним. Обидва об'єкти теорії держави і права – державу + право – вивчають у їх нерозривній єдності та взаємозв'язку.

Теорія держави і права вивчає об'єктивні закони й закономірності державотворення, досліджує правові аспекти суспільного життя, такі, як правосвідомість, законотворчість, систему права та право як регулятор суспільних відносин.

Теорія держави і права досліджує державні та правові явища, пов'язані з виникненням і функціонуванням держави і права, розвитком правової культури, додержання в державній діяльності принципів законності і правопорядку, верховенства норм права, забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Теорія держави і права як навчальна дисципліна вивчається першою серед інших юридичних дисциплін студентами (курсантами) на першому курсі, оскільки без оволодіння її основами не можливе успішне вивчення інших юридичних дисциплін.

Теорія держави і права є суспільною наукою, оскільки вивчає такі суспільні явища, як держава і право, їх структуру, функції, принципи, механізми держави, основні інститути держави. Держава і право виникають як явища суспільного життя, результат спільної життєдіяльності людей.

Теорія держави і права як наука і навчальна дисципліна тісно пов'язана з іншими суспільними науками і міждисциплінарними знаннями (зокрема філософією права, соціологією, політологією, психологією, історією держави і права, державного управління тощо).

Одночасно теорія держави і права є суто юридичною наукою, що вивчає державу і право як систему юридичних явищ, які виражені в нормах права та організаційних структурах практичної спрямованості (Конституція, закони, органи державної влади, судові органи, органи місцевого самоврядування тощо). Формуючи базові поняття, вивчаючи загальні положення державотворення і становлення правової системи, теорія держави і права посідає провідне місце серед юридичних наук. Положення теорії держави і права утворюють теоретичну і методологічну базу правознавства, об'єднують юридичні науки в цілісну єдину систему.

«Теорія держави і права використовує досягнення як галузевих юридичних наук, так і інших суспільних наук, виконує інтегруючу функцію: по-перше, забезпечує взаємодію різних наук у дослідженні права; по-друге, поєднує результати їхніх досліджень з елементами філософії права. Місце теорії держави і права у системі юридичних наук визначається тим, що вона є: загальнотеоретичною

і методологічною, базовою щодо інших юридичних наук; об'єднує та використовує дані юридичних наук для глибших загальнотеоретичних узагальнень; досліджує основні закономірності й тенденції розвитку держави і права в цілому; виробляє загальні поняття і принципи, на які спираються інші юридичні науки»¹.

Пропонований підручник «Теорія держави і права» покликаний дати студентам і курсантам закладів вищої освіти III–IV рівнів акредитації основні знання теорії держави і права й нормативних актів, що регулюють процеси державотворення і розвитку права.

Підручник включає 26 розділів, кожен з яких містить перелік питань для самоконтролю та список рекомендованої літератури. Матеріал за змістом відповідає програмі курсу «Теорія держави і права» і навіть є ширшим, для того щоб сприяти більш поглибленій підготовці студентів і курсантів у процесі самопідготовки. Підручник орієнтує на одержання упорядкованих знань з теорії держави і права, необхідних для фахівців-правознавців у їх майбутній практичній діяльності.

В умовах радикальних змін правових засад українського суспільства, що відбуваються в сучасних умовах, та з огляду на подальший розвиток Української держави особливої актуальності набуває проблема розвитку правової регламентації діяльності державного апарату, забезпечення правопорядку, захисту прав і свобод людини, законних інтересів держави і суспільства. Удосконалення правової бази діяльності державних органів не можливе без глибокого знання теорії держави і права.

Конституція України 1996 р. проголосила Україну незалежною, суверенною, демократичною, соціальною і правовою державою, що покладає на неї ряд важливих завдань у процесі інтеграції в європейське співтовариство та обумовлює необхідність об'єктивного, повного і наукового використання положень теорії держави і права в правозастосуванні. Підручник дозволить читачеві опанувати теоретичні основи знань державотворення і розвитку права, навчитись використовувати їх у різних життєвих ситуаціях, що вимагають прийняття юридично грамотних рішень, кваліфікованого правозастосування в царині правоохоронної та правозахисної діяльності.

¹ Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 6 / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2004. С. 38.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
-----------	---

Розділ 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА, ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ЮРИДИЧНИХ НАУК

1.1. Теорія держави і права та її предмет	6
1.2. Теорія держави і права як наукова спеціальність і навчальна дисципліна	13
1.3. Розвиток теорії держави і права як науки і навчальної дисципліни	15
Питання для самоконтролю	17
Список рекомендованої літератури	17

Розділ 2

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ЮРИДИЧНИХ НАУК

2.1. Місце теорії держави і права в системі суспільних і юридичних наук	19
2.2. Функції теорії держави і права	26
2.3. Методологія теорії держави і права	29
2.4. Місце теорії держави і права в системі юридичної освіти	29
Питання для самоконтролю	37
Список рекомендованої літератури	39

Розділ 3

ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

3.1. Взаємозв'язок держави і права, типи праворозуміння. Загальні ознаки держави і права	41
3.2. Теорії походження держави	47
3.3. Теорії походження права	56
3.4. Походження держави як історичний процес	61
3.5. Походження права як історичний процес	69
Питання для самоконтролю	73
Список рекомендованої літератури	74

Розділ 4

ФОРМА ДЕРЖАВИ

4.1. Поняття й елементи форми держави	75
---------------------------------------	----

4.2. Форма державного правління.	
Особливості форми правління в Україні-----	76
4.3. Форма державного (політичного) режиму-----	81
4.4. Форма державного устрою-----	84
Питання для самоконтролю-----	86
Список рекомендованої літератури-----	87

Розділ 5 МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

5.1. Поняття та структура механізму держави. Державний апарат--	89
5.2. Принципи організації та функціонування механізму держави-----	91
5.3. Поняття, ознаки та класифікація державних органів-----	93
Питання для самоконтролю-----	96
Список рекомендованої літератури-----	96

Розділ 6 ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

6.1. Поняття функцій держави-----	98
6.2. Класифікація функцій держави-----	100
6.3. Форми та методи здійснення функцій держави-----	102
6.4. Завдання та роль Міністерства внутрішніх справ України у забезпеченні реалізації функцій держави-----	106
Питання для самоконтролю-----	108
Список рекомендованої літератури-----	109

Розділ 7 ПРАВОВА ДЕРЖАВА

7.1. Історичні передумови та загальна характеристика концепцій правової держави-----	111
7.2. Україна в напрямку до правової держави-----	114
7.3. Поняття й ознаки правової держави-----	117
Питання для самоконтролю-----	123
Список рекомендованої літератури-----	123

Розділ 8 ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

8.1. Генеза поняття «громадянське суспільство»-----	126
8.2. Загальна характеристика громадянського суспільства-----	128
8.3. Структура громадянського суспільства-----	132
8.4. Церква як інститут громадянського суспільства в Україні-----	133
8.5. Сервісна спрямованість сучасної держави як запорука модернізації громадянського суспільства в Україні-----	137

8.6. Нормативно-правове забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні	139
Питання для самоконтролю	144
Список рекомендованої літератури	145

Розділ 9

ПРАВО ЯК РЕГУЛЯТОР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

9.1. Поняття та ознаки права як нормативного регулятора суспільних відносин	147
9.2. Зміст та значення термінів «об'єктивне право» і «суб'єктивне право»	152
9.3. Принципи та функції права	152
9.4. Сутність права. Основні сучасні вчення про сутність права	155
Питання для самоконтролю	158
Список рекомендованої літератури	159

Розділ 10

НОРМИ ПРАВА

10.1. Поняття та ознаки норм права	162
10.2. Види норм права	164
10.3. Структура норми права та характеристика її складових елементів	169
10.4. Співвідношення норми права і статті нормативно-правового акта	172
Питання для самоконтролю	172
Список рекомендованої літератури	173

Розділ 11

ПРАВО В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

11.1. Нормативне і ненормативне регулювання суспільних відносин	175
11.2. Право і мораль	177
11.3. Право і звичаї	179
11.4. Право і корпоративні норми	181
11.5. Право і релігійні норми	182
11.6. Право і технічні норми	185
Питання для самоконтролю	187
Список рекомендованої літератури	188

Розділ 12

ДЖЕРЕЛА ПРАВА

12.1. Поняття форми (джерела) права	190
12.2. Правовий звичай	190

12.3. Нормативно-правовий договір-----	191
12.4. Нормативно-правовий акт -----	193
12.5. Правовий прецедент -----	195
<i>Питання для самоконтролю -----</i>	<i>197</i>
<i>Список рекомендованої літератури -----</i>	<i>197</i>

Розділ 13

СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

13.1. Поняття та структура системи права -----	199
13.2. Поняття, характерні риси та класифікація галузей права -----	203
13.3. Критерії визначення галузевої належності норм права -----	206
13.4. Поняття, ознаки та види інститутів права. Підгалузі права-----	209
13.5. Публічне і приватне право -----	213
13.6. Співвідношення норм міжнародного і національного права--	215
13.7. Система законодавства: поняття, структура, співвідношення із системою права. Систематизація законодавства -----	218
<i>Питання для самоконтролю -----</i>	<i>222</i>
<i>Список рекомендованої літератури -----</i>	<i>222</i>

Розділ 14

ПРАВОТВОРЧІСТЬ

14.1. Поняття, функції та види правотворчості-----	225
14.2. Стадії законотворчості -----	228
14.3. Законодавча техніка та юридична техніка-----	231
<i>Питання для самоконтролю -----</i>	<i>232</i>
<i>Список рекомендованої літератури -----</i>	<i>232</i>

Розділ 15

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

15.1. Поняття, ознаки і види правових відносин -----	234
15.2. Склад (структура) правових відносин -----	236
15.3. Зміст правових відносин -----	240
15.4. Юридичні факти -----	242
<i>Питання для самоконтролю -----</i>	<i>243</i>
<i>Список рекомендованої літератури -----</i>	<i>244</i>

Розділ 16

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

16.1. Поняття і мета тлумачення юридичних норм -----	246
16.2. Способи тлумачення юридичних норм-----	247
16.3. Види тлумачення -----	250

16.4. Поширювальне, обмежувальне тлумачення і законність -----	254
16.5. Інтерпретаційна норма. Інтерпретаційно-правовий акт -----	256
16. 6. Прогалини у праві. Аналогія закону й аналогія права -----	256
<i>Питання для самоконтролю</i> -----	259
<i>Список рекомендованої літератури</i> -----	259

Розділ 17

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

17.1. Біопсихосоціальна природа людини та вплив на неї права -----	261
17.2. Свобода особи і право -----	266
17.3. Об'єктивне право і міра свободи особи -----	267
17.4. Правовий статус особистості -----	267
17.5. Правовий статус особистості, права громадянина, права людини -----	269
17.6. Інститут прав людини в Україні -----	271
<i>Питання для самоконтролю</i> -----	272
<i>Список рекомендованої літератури</i> -----	273

Розділ 18

ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА, ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ВИДИ ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ

18.1. Юридично значуща поведінка -----	275
18.2. Правомірна поведінка -----	281
18.3. Основні види правомірної поведінки -----	283
18.4. Правопорушення: поняття та види -----	284
18.5. Склад правопорушення -----	286
<i>Питання для самоконтролю</i> -----	287
<i>Список рекомендованої літератури</i> -----	288

Розділ 19

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

19.1. Поняття юридичної відповідальності -----	291
19.2. Основні види юридичної відповідальності -----	292
19.3. Принципи та функції юридичної відповідальності -----	296
19.4. Позитивна (проспективна) і негативна (ретроспективна) юридична відповідальність -----	299
<i>Питання для самоперевірки</i> -----	301
<i>Список рекомендованої літератури</i> -----	302

Розділ 20

РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

20.1. Поняття й основні форми реалізації норм права -----	305
---	-----

20.2. Правозастосування як особлива форма реалізації норм права. Поняття та риси	306
20.3. Основні стадії процесу застосування норм права	308
20.4. Акт застосування норм права: поняття, ознаки, види	310
20.5. Особливості застосування норм права в діяльності Міністерства внутрішніх справ України	312
<i>Питання для самоконтролю</i>	314
<i>Список рекомендованої літератури</i>	314

Розділ 21

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

21.1. Правосвідомість	316
21.2. Структура правосвідомості, її функції, види	317
21.3. Правова культура	318
21.4. Деформація правосвідомості	319
21.5. Правова культура суспільства	320
21.6. Правове виховання, його механізм	323
<i>Питання для самоперевірки</i>	325
<i>Список рекомендованої літератури</i>	326

Розділ 22

ЗАКОННІСТЬ, ПРАВОПОРЯДОК І ДИСЦИПЛІНА

22.1. Поняття законності	329
22.2. Принципи законності	332
22.3. Гарантії законності	333
22.4. Суспільний і правовий порядок	335
22.5. Дисципліна	337
<i>Питання для самоконтролю</i>	338
<i>Список рекомендованої літератури</i>	338

Розділ 23

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

23.1. Правове регулювання як особливий вид соціального регулювання	342
23.2. Види, способи та типи правового регулювання	344
23.3. Елементи та стадії механізму правового регулювання	346
<i>Питання для самоконтролю</i>	348
<i>Список рекомендованої літератури</i>	348

Розділ 24

ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА ТА ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС

24.1. Юридична практика	352
-------------------------	-----

24.2. Юридичний процес: поняття, процесуальна форма -----	355
24.3. Структура та зміст юридичного процесу -----	358
24.4. Види юридичного процесу -----	361
<i>Питання для самоконтролю -----</i>	<i>364</i>
<i>Список рекомендованої літератури -----</i>	<i>364</i>

Розділ 25

ОСНОВНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

25.1. Правова система і правова сім'я: поняття та види -----	368
25.2. Романо-германська сім'я правових систем -----	370
25.3. Англосаксонська (англо-американська) сім'я правових систем -----	371
25.4. Сім'я релігійного права -----	373
25.5. Традиційно-звичаєві правові системи -----	375
<i>Питання для самоконтролю -----</i>	<i>376</i>
<i>Список рекомендованої літератури -----</i>	<i>376</i>

Розділ 26

ЗБЛИЖЕННЯ ТА ВЗАЄМНИЙ ВПЛИВ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

26.1. Процеси глобалізації, їх вплив на розвиток правових систем сучасності -----	380
26.2. Напрямки і засоби зближення та взаємовпливу правових систем -----	381
26.3. Процеси конвергенції в сучасних правових системах -----	384
26.4. Європейські інтеграційні процеси -----	386
26.5. Змішані правові системи -----	390
<i>Питання для самоконтролю -----</i>	<i>392</i>
<i>Список рекомендованої літератури -----</i>	<i>393</i>

ГЛОСАРІЙ -----	397
-----------------------	------------

Т33 **Теорія держави і права : підручник** / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2018. – 416 с.
ISBN 978-966-610-237-2

Навчальний матеріал підручника, викладений з урахуванням новітніх досягнень теоретичної юридичної науки, норм Конституції України, узагальнень чинного законодавства, юридичної практики та порівняльно-правових досліджень, сприятиме повноцінному оволодінню курсом теорії держави і права, стане корисним і початківцям, і тим, хто прагне оволодіти фундаментальним понятійним загальноправовим апаратом.

Підручник уперше було видано у 2018 році ТОВ «Майдан».

УДК 341.48

Приклад посилання на видання (в цілому) згідно з міжнародними стандартами:
Bandurka A.M., Golovko O.M., Perederii O.S., Slinko D.V., Pohribnyi I.M., Kritsak I.V., Shulga A.M., Murakhovska T.Ye., Volosheniuk O.V., Burdin M.Yu., Kholod Yu.A., Kalenichenko L.I., Brusakova O.V., Paida Yu.Yu., Tiapkin A.S., 2018. *Theory of state and law [Teoriia derzhavy i prava]*. Kharkiv: Kharkivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav.

Навчальне видання

Бандурка Олександр Маркович
Головка Олександр Миколайович
Передерій Олександр Сергійович та ін.

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Підручник

Редагування Г. Я. Ступницької, П. О. Білоуса, С. С. Тарасової
Внесення правок, комп'ютерне верстання А. О. Зозулі

Підпис. до друку 05.10.2018. Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 24,27.
Обл.-вид. арк. 21,23. Тираж 400 пр. Зам. № 2018-2.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.